

Željka Matijašević i Luka Bekavac

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, I. Lučića 3, HR-10000 Zagreb
zeljka.matijasevic@zg.t-com.hr
lbekavac@ftzg.hr

Na rubu filozofije: Derrida i Freud

Sažetak

*Tekst raščlanjuje Derridaovo razmatranje Freudova pojma nesvjesnog, budući da Derrida smatra da su Freudove različite metafore nesvjesnog – od neurološkog modela do čarobnog bloka – izazvane upravo činjenicom da stari koncepti nisu mogli poslužiti Freudovoj psihoanalizi te Freudovo iznalaženje metafora dovodi u vezu sa svojim pojmom *différance*, smatrajući istovremeno kako Freud time zadaje ozbiljan udarac metafizici jer nesvjesno izmiče svakom upisivanju u već postojeće pojmove logocentrizma, a svoje tragove ostavlja upravo izmičući metafizici prisutnosti. Drugi dio teksta analizira Derridaovu dijagnozu Freudova povratka u metafizički okvir što se događa u Freudovim kasnim tekstovima čime se njegova teorija razotkriva kao prisila ponavljanja starih koncepata prve energetske faze ili, putem prijenosa, kao upisivanje samog Freuda u interpretativne činove psihoanalize, što dovodi do »autotanatografije«.*

Ključne riječi

nesvjesno, čarobni blok, *différance*, logocentrizam, autotanatografija

Uvod

U ovom tekstu, koji iscertava Derridaovo poimanje Freuda, razmatraju se najvažniji Derridaovi tekstovi posvećeni psihoanalizi koji dotiču dva najbitnija aspekta Derridaova stava prema Freudovoj psihoanalizi. Tako se u prvom dijelu teksta, naslovljenom »Freud i gramatologija«, polazi od Derridaova razmatranja Freudova pojma nesvjesnog, koji je ponajprije shvaćen u svojem neurološkom obliku, a zatim slijede progresivne metaforizacije koje pokušavaju dočarati strukturu psihe, odnos svjesnog i nesvjesnog, od optičkog stroja do – najvažnije – čarobnog bloka. Derrida smatra da su te različite metaforizacije izazvane upravo činjenicom da stari koncepti nisu mogli poslužiti Freudovoj psihoanalizi, te Freudovo iznalaženje novih i novih metafora dovodi u vezu sa svojim pojmom *différance*. Derrida smatra kako je Freud time zadao ozbiljan udarac metafizici jer nesvjesno izmiče svakom upisivanju u već postojeće pojmove logocentrizma, a svoje tragove ostavlja upravo izmičući metafizici prisutnosti. Derrida, s jedne strane, drži kako Freud nastupa kao predstavnik logocentrične metafizike, ali upravo svojim metapsihologijskim konceptima ništi tu metafiziku. Međutim, Derrida ipak smatra kako Freud okončava time što osporava taj trag i upisuje se natrag u okvir metafizike.

Upravo se zato u drugom dijelu teksta, naslovljenom »Psihoanalitička spekulacija i pismo Freudove psihe« dalje razmatra taj »nesretni« Freudov povratak u metafizičko okrilje, odnosno Derridaovo razmatranje Freudove kasne faze, koja posvema iskazuje Freudovu potrebu za bijegom od filozofijskog esencijalizma, ali koja okončava vrtoglavim filozofskim spekulacijama. Fi-

lozofijski esencijalizam kao potisnuto psihoanalize izvršava manevar povrata potisnutog i urušava Freudovo zdanje kasne faze. Derrida ukazuje kako se temeljni psihoanalitički pojmovi, ponavljanje i prijenos, upravo odigravaju u Freudovim kasnim tekstovima, proizvodeći i izigravajući njegovu teoriju kao prisilu ponavljanja starih koncepata prve energetske faze ili, putem prijenosa, kao upisivanje samog Freuda u interpretativne činove psihoanalize, što dovodi do »autotanatografije«, do Freudova pisma psihe kao zlokobnog upisivanja Freudova vlastita Thanatosa u poimanje nesvjesnog.

Freud i gramatologija

Neurologija i pismo psihe

»Freud i scena pisanja«¹, prva Derridaova izravna polemika s psihoanalizom, predstavlja potragu za mjestima na kojima Freudovi koncepti – unatoč tomu što »bez ijedne iznimke pripadaju povijesti metafizike, odnosno sustavu logocentričke represije ustrojenom radi isključivanja ili ponižavanja, izbacivanja ili omalovažavanja tijela pisanog traga kao didaktičke ili tehničke metafore, servilne tvari ili izmeta« (Derrida 2003, 247–248) – još uvijek mogu prema metafizici djelovati kritički. U tom se tekstu Freudovi metapsihološki spisi čitaju na pozadini ranih Derridaovih radova, zaokupljenih odnosom filozofije prema njezinu postojanju u tekstu,² a on je oduvijek bio artikuliran nizom pojmovnih opreka (od bitka i ništavila do duha i tijela, ili osjetilnog i inteligibilnog) koje označitelj svode na »posredovanje posredovanja«, »pad u izvanjskost smisla« (Derrida 1976, 21), što mu ostavlja samo »sekundarnu i instrumentalnu funkciju prevoditelja punog i potpuno prisutnog govora« (ibid., 15, prijevod modificiran). Derrida slijedi kronologiju razvoja Freudove metapsihologije upravo da bi pokazao kako prepletanje metafora pisma s onim što one predstavljaju rezultira gubitkom tog »ilustrativnog«, sekundarnog karaktera: psiha i pismo postaju dvije problemske razine čiji odnos više nije nužno uhvaćen u zamku fonocentrizma, utemeljenog u »prisutnosti kao svijesti, samoprisutnosti mišljenoj prema opreci svjesno/nesvjesno« (Derrida 2003, 248), nego poprima oblik uzajamnog uvjetovanja. Jednostavnije rečeno, umjesto da pokuša odgovoriti na pitanje o tomu što je psiha, a što pismo (ako mu je suđeno »predstavljati« psihi), »Freud i scena pisanja« pita: »što je tekst, te što mora biti psiha ako je možemo predstaviti tekstem?« (ibid., 250).

Čitajući tekstove u rasponu od *Nacrta znanstvene psihologije (Entwurf einer Psychologie, 1895.)* do »Bilješke o 'čarobnom bloku'« (»Notiz über den 'Wunderblock'«, 1925.)³ Derrida ocrta postupno udaljšavanje Freuda od neurološke koncepcije prema psihološkom modelu, u kojem će sadržaj svijesti i priroda pamćenja biti predstavljeni kao grafički fenomeni, a struktura psihe kao aparat, u konačnici kao pisaći stroj. Naime, 1895. Freud još uvijek želi objasniti pamćenje organonom prirodnih znanosti, pa psihičke procese predstavlja kao materijalne i kvantitativno odredive fenomene. Tako u *Nacrtu* (prema ibid., 251) stoji: »temeljna osobina živčanoga tkiva jest pamćenje: drugim riječima, općenito, sposobnost trajne promjene izazvane pojedinačnim događajima«; međutim, ključni problem neurološkog modela – načelna neuskладivost istovremene trajnosti tragova i vječne nadopisivosti supstancije koja ih ima primiti – prisiljava Freuda na prvi odmak prema spekulaciji, koji će se kasnije nastaviti radikalizirati. Neurološki model pamćenja ustupit će mjesto znanstveno neadekvatnim i neutemeljenim, ali funkcionalnijim metaforama pisma, dok će se psiha sve češće opisivati kao aparat; dva

će se metaforička niza naposljetku ujediniti u koncepciji »čarobnog bloka«, koji savršeno odgovara funkcionalnim zahtjevima Freudova modela psihe.

Freud počinje kompromitirati svoj fiziologijski model arbitrarnim razlikovanjem dviju vrsta neurona: ϕ -neuroni percipiraju, ali ne pružaju otpor, pa tako niti ne zadržavaju trag podražaja; ψ -neuroni su »neprobojniji« i pružaju otpor, pa stoga jedini imaju psihičku kvalitetu, jer se upravo njihovim aficiranjem stvara sjećanje. Ključni pojam postaje *utiranje* (*Bahnung*): činjenica da podražaj, pri prelasku s neurona na neuron, mora svladati određen otpor; tamo gdje podražaj postupno izaziva sve manji otpor, dolazi do utiranja. Utiranje nekih neuronskih puteva lakše je, drugih teže; podražaj će pri ponavljanju »birati« utrti put, a tim izborom i dodatnim utiranjem nastat će sjećanje. Već na tom mjestu, Freud strukturom utiranja otvara prostor za čitanje njegova teksta »kao metaforičkog modela, a ne kao neurološkog opisa« (ibid., 252).

Derrida naglašuje kritičnu točku: sjećanje po sebi ne predstavlja ostatak *jednog* podražaja, retenciju nekog »sada«, materijalan trag nečega »prisutnog«, znak nalik Peirceovu »indeksu«, nego posljedicu uzastopnih izbora između nekolicine mogućih puteva prolaska podražaja, odnosno »neuhvatljivu i nevidljivu razliku između utiranja« (ibid., 253). Uz razliku i ponavljanje, ključni pojam postaje i odgoda: nema izravnog uvida u predmet koji izaziva podražaj; stvarnost nije neposredno dostupna svijesti, a sadržaj spoznaje stvara se tek povratnom spregom – predstavlja naknadnu mentalnu rekonstituciju nečega što nije bilo prisutno.⁴ Proces stvaranja iskustva bitno je temporaliziran: Freuda tijekom razvoja njegovih metapsihologijskih koncepcija prati ideja psihičkoga mehanizma koji stvara »rezervu«, »obilaznicu«, odgodu percepcije kojom se štiti unutrašnjost sustava. Međutim, »ne treba razmišljati o riječi *odgoda* kao o odnosu između dvije 'prisutnosti'« (ibid., 427): Derrida podjeća na Freudov pojam *naknadnosti* (*Nachträglichkeit*), koji – prije kao unatračno *upisivanje* nego kao *prepisivanje* – »uskraćuje mogućnost površnog tumačenja koje bi psihoanalitičko učenje o povijesti subjekta svelo na pravocrtni determinizam shvaćen samo kao djelovanje prošlosti na sadašnjost« (Laplanche i Pontalis 1992, 245). *Nachträglichkeit* je jedinstven fenomen temporaliziranog *uspostavljanja* prisutnosti kroz trag: psihički se sadržaj oblikuje naknadnim »aktiviranjem« upisa koji je ostavljen u nesvjesnom, ali nikada nije bio dije-

1

»Freud et la scène de l'écriture«, izvorno objavljen 1966. u časopisu *Tel Quel*, a zatim u knjizi *L'écriture et la différence* (Seuil, Paris 1967.); ovdje prema Derrida (2003.).

2

Tekst se zapravo bavi implikacijama što ih za psihoanalizu ima »De la grammatologie«, članak objavljen 1966. u časopisu *Critique*; u istoimenoj je knjizi (Minuit, Paris 1967.) doraden i prenaslovljen u »L'écriture avant la lettre«.

3

Uz njih, središnji analitički prostor zauzimaju pisma Fliessu (1895.–1896.) i *Tumačenje snova* (*Die Traumdeutung*, 1900.), a u raspravu su izravno uključeni i »Antitetičko značenje prariječi« (»Über den Gegensinn der Urworter«, 1910.), »Znanstvena korist psihoanalize« (»Das Interesse an der Psychoanalyse«, 1913.), »Potiskivanje« (»Die Verdrängung«, 1915.),

»Nesvjesno« (»Das Unbewußte«, 1915.), *Predavanja za uvod u psihonalizu* (*Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 1917.), »Iz povijesti jedne dječje neuroze« (»Aus der Geschichte einer infantilen Neurose«, 1918.), »S onu stranu načela ugone« (»Jenseits des Lustprinzips«, 1920.), »Inhibicija, simptomi, strepnja« (»Hemmung, Symptom und Angst«, 1926.) te *Mojsije i monoteizam* (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, 1939.).

4

Zamjena paradigme prisutnosti pojmovima traga, ponavljanja, razlike i odgode vodi izravno Derridaovu neologizmu *différance*. Ekstenzivnu razradu tog »ne-pojma«, koji nije »niti riječ niti koncept«, nego pokušaj prevladavanja binarnih opreka, teleologijskih i eshatologijskih horizonata metafizike, kao i logike identiteta i koncepta vremena, vidi u Derrida (1984.).

lom neposredne percepcije, te u konačnici poprima oblik »reprodukcije bez izvornika«. ⁵

Kriptogram sna

Pomirivši se s činjenicom nepostojanja stvarne morfološko-histološke razlike među neuronima, Freud njihovu podjelu eksternalizira, tražeći njezin temelj u promjenama okolnosti oko jednoga sklopa neurona, zadržavajući time topografski model u kojem postoje »mjesti« i »prostori«, ali s nužnošću ponovnoga promišljanja njegove vremenske i kauzalne strukture. Topografija koja se time otvara izlazi iz okvira neurologije. U pismima Fliessu, Freud još 1895. cijeli sustav uspoređuje sa strojem, dok godinu kasnije »trag« postaje slovo, a utiranje pisanje: »radim s pretpostavkom da je naš psihički mehanizam nastao nanošenjem slojeva jedan na drugi, tako što je s vremena na vrijeme postojeća građa, sastavljena od tragova sjećanja, doživljavala *prepravke* u skladu s novim odnosima, neku vrstu *prijepisa*« (prema Laplanche i Pontalis, op. cit., 245). Tako se neurološki nacrt preobražava u psihički, a pojmovi znaka (*Zeichen*) i prijepisa (*Umschrift*) dobivaju odlučujuću ulogu u koncepciji svjesnog, predsvjesnog i nesvjesnog.

U kasnijim se tekstovima, počevši od *Tumačenja snova*, metafora pisma potpuno infiltrira u obrazlaganje strukture psihičkog aparata, ponajprije u problematiku nesvjesnoga. San postaje »kriptografija« (*Geheimschrift*) koja zahtijeva »čitanje i dešifriranje« (Derrida 2003, 260). Međutim, fonetsko pismo u snu (kao pismo unutar drugoga pisma) gubi svoju strukturu, te se formalno izjednačuje s drugim elementima sna, pa Freud pri opisu tog »teksta sna« pribjegava metaforičkom modelu

»...pisma koje nikada nije podložno, izvanjsko niti naknadno govorenoj riječi. Freud zaziva znakove koji ne transkribiraju živi, puni govor« (ibid., 249),

onu »prisutnost« koja utemeljuje logocentričku represiju. Preko referencija na Artemidora iz Daldisa⁶ (Freud 1970, I, 103–105), Derrida povezuje Freuda s Williamom Warburtonom, te upravo toj sponi pripisuje uvođenje hijeroglifa u raspravu o snovima.⁷

»Hijeroglifski je kod po sebi imao vrijednost *Traumbucha*. (...) San samo manipulira elementima (...) zatvorenim u hijeroglifsku riznicu« (2003, 261),

a formalna regresija u snovima predstavlja povratak u

»... krajolik pisma. Ne puko transkriptivnog pisma, (...) nego litografije koja prethodi riječima: metafonetske, nelingvističke, alogičke« (ibid., 259).

Snovi su strukturirani atemporalno i »prostorno« u smislu simultanosti fenomena koji bi se u zbilji isključivali zbog elementarnih logičkih načela, a ta je »policentričnost oniričke reprezentacije nespojiva s naizgled linearnim, jednocrtnim odvijanjem čisto verbalnih reprezentacija« (ibid., 273), pa su joj primjereniji »nijemi« piktogrami, rebusi ili hijeroglifi. Derrida radi toga uvodi pojam *espacement* (ibid., 272), definirajući ga kao »oprostorenje vremena« (*devenir-espace du temps*), fenomen koji se jezičnoj sintagmi događa prilikom inskripcije. U tom smislu, nefonetsko pismo ne neutralizira linearnu temporalnost svodenjem na jednu točku njezina tijeka, nego iznuđuje drukčiju stratifikaciju vremena koje ne počiva na nizu statičnih prezenta.⁸ Fonetsko se pismo ne može nositi s takvim zahtjevom, iako je i sam »lanac fonetskog pisma uvijek već rastegnut tim minimumom bitnog oprostorenja« (ibid., 275).

San, dakle, predstavlja regresiju prema »primarnom« pismu koje je višestruko uvjetovano i nema fiksiran kod (što je, prema Freudu, ujedno i ključno ograničenje *Tumačenja snova*): znakovi u snovima su polisemijski, poput kineskih ideograma (Freud 1970, II, 9), jer njihova značenja bitno ovise o kontekstima (i sanjačima, dodajmo, budući da svaki ima svoju »gramatiku«). U snovima ne postoje stabilni i intersubjektivno važeći znakovi koje bi sanjač mogao »upotrijebiti«, poput posudbe iz nekog kolektivnog fonda, i koji bi se kasnije mogli tumačiti poredbama sa snovima drugih.⁹ Upravo san proizvodi *signifiante* određenih znakova: u potpunosti ih determinira konkretna i jednokratna sintagma, a ne sustav koji bi bio usporediv s jezikom kako ga razumijeva semiotika ili strukturalna lingvistika.

Sve to povlači za sobom problem prijevoda sna, transpozicije njegovih znakova u neki drugi znakovni sustav. Prijevod je »moguć jedino ako postojan kod omogućava zamjenu ili preobrazbu označitelja dok se zadržava isto označeno, uvijek *prisutno* unatoč odsutnosti nekog određenog označitelja« (Derrida 2003, 263), a u psihičkom pismu nema takvoga koda, »razlika između označitelja i označenog nikada nije radikalna« (ibid.), oni predstavljaju jedno »tijelo«. U snovima su svi znakovi »materijalni«: to su grafički fenomeni ili zvukovni događaji definirani svojom frekvencijskom prirodom, bez konvencije koja bi od njih stvorila ono što prepoznajemo kao jezični znak. Prijevod, međutim, mijenja, odnosno poništava tjelesnost prevedenih riječi, rješava se jedne materijalnosti i nadomješta je drugom; konzekventno, san je »neprevodiv« (ibid., 264).

Manifestni sadržaj sna piktografski je scenarij, a njegove su latentne misli podatne jeziku svjesnoga, pa možemo doći u iskušenje da promatramo latentno i manifestno kao dvije verzije istoga »sadržaja«. Međutim, kako smo

5

Derrida upućuje na mjesto gdje su mu se te teze »nametnule«: riječ je o ekstenzivnom istraživanju problema pisma u Husserla, predstavljenom pod krinkom »uvoda« u prijevod »Ogleda o izvoru geometrije«. Pri samom završetku te knjige stoji: »Apsolut (...) je *prisutan* samo dok se *diferira*« (Derrida 1989a, 153). Ovdje možemo samo spomenuti presudan značaj što ga za Derridaov rad imaju čitanja Husserla, usredotočena na ulogu inskripcije u konstituiranju idealnih objekata, na problematičnu granicu metafizike i fenomenologije, te na fenomenologijski »apsolut«, *présence à soi*, koja se – sučeljena s aporijama intersubjektivnosti i svijesti o vremenu – urušava već i kod samoga Husserla.

6

Artemidor je u 2. stoljeću napisao svoje *Tumačenje snova*. Hrvatski prijevod: *Sanjarica* (August Cesarec, Zagreb 1993.).

7

U trećoj knjizi djela *The Divine Legation of Moses Demonstrated on the Principles of a Religious Deist* (1737–1741.), Warburton raspravlja o egipatskim hijeroglifima i piše o zajedničkom, »božanskom« podrijetlu pisma i snova. Derrida se Warburtonom ekstenzivno bavi u »Scribble: pouvoir/écriture«, predgovoru za francusko izdanje njegova *Essai sur les*

hiéroglyphes des Égyptiens (Aubier – Flammarion, Paris 1978.).

8

Freudova koncepcija nesvjesnog ima daleko-sežne implikacije za promišljanje vremena. Sam Freud piše da »Kantov stav da su vrijeme i prostor nužne forme našeg mišljenja može danas, u svjetlu izvjesnih psihoanalitičkih spoznaja, biti podvrgnut raspravi. Saznali smo da su nesvjesni duševni procesi 'bezvremeni'« (1986c, 155), dok je predodžba vremena »u potpunosti izvedena iz načina rada sistema o-sv [opažanje-svijest] i (...) odgovara njegovu samoopažanju« (ibid., 156). Derrida podvlači upravo relativnost i kontekstualnu uvjetovanost te »bezvremenosti«: »Atemporalnost nesvjesnoga nesumnjivo je određena samo oprekom prema uvriježenom pojmu vremena, tradicionalnom pojmu, metafizičkom pojmu, vremenu mehanike ili vremenu svijesti. Možda bi trebalo čitati Freuda onako kako je Heidegger čitao Kanta: poput onoga *ja mislim*, nesvjesno je bez sumnje atemporalno samo u odnosu prema stanovitom vulgarnom pojmu vremena« (2003, 269–270).

9

Uvjetnu kontradikciju s takvom teorijom snova predstavlja poglavlje »Tipični snovi« (1970, I, 243–279).

vidjeli, asimilacija sadržaja sna u verbalni, logički uvjetovan diskurz nužno je ograničena ili nemoguća. »Materijalnost« riječi u snu izaziva rastvaranje jasne granice između verbalnog i vizualnog: na njoj počiva *Darstellbarkeit* kao preduvjet višestruke uvjetovanosti. Stoga »kodiranje« latentnih misli u manifeste vizualne materijale možemo tek uvjetno promatrati kao »regresiju«: stvarna se regresija, u smislu značenjskoga osiromašenja, zbiva tek ponovnom verbalizacijom kao »prijevodom« koji, kako je rečeno, više nije vrijedan svojega imena.¹⁰ Ne postoji »izvornik« nespješnoga, tekst podložan temporalizaciji (tj. prijevodu u svjesno) koja bi mu ostala izvanjska i ne bi ga do kraja izmijenila. Već sekundarna obrada, kao dio rada sna, predstavlja proces koji taj san »iznevjeruje«, pogrešno »prevodi«: pretvara ga u logičnu cjelinu, podređuje imperativu kauzalnosti, izobličuje njegove diskretne elemente da bi od njega sačinila »priču« s temporalnom strukturom kakva je »sirovim« materijalima nespješnoga potpuno tuđa.

Stoga je pojam prijevoda nužno proširiti. Freud piše: »mogli bismo naglasiti da su psihoanalitička tumačenja prije svega prijevodi s tuđinskog oblika izražavanja na onaj koji nam je posve prirodan«, pa »smisao 'govora' ne smijemo svesti na izražavanje misli riječima, nego u njega trebamo uključiti i govor gestom kao i svaku drugu metodu – poput pisma, primjerice – kojom se može izraziti mentalna aktivnost« (2001b, 177), a Derrida zato dodaje da je idealan suradnik psihoanalize »jedna grafematika koja tek treba nastati (*une graphématique à venir*), prije nego lingvistika kojom dominira stari fonologizam« (2003, 276–277). Pojmovi prijevoda i prijepisa impliciraju statičan predložak kakav u psihičkom aparatu ne postoji, »prisutnost« koja čeka da bude znakovno obrađena i posredovana. Psihički tekst, kako smo vidjeli, uvijek predstavlja samo splet razlika između tragova, te se i sam stvara *nachträglich*, ili – kako to Derrida u ovom kontekstu »prevodi« – *suplementarno*. Postoji *samo* prijevod, »sve počinje reprodukcijom«: »tekst koji zovemo prisutnim dešifrira se tek u dnu stranice, u bilješci ili post scriptumu. Prije tog ponavljanja, prisutnost je samo priziv bilješci« (ibid., 266).

Čarobni blok i granice metafizike

Freud se u konačnici ograđuje od »naivne« terminologije koja implicira stvarnu »prostornost« psihičkih procesa: na kraju *Tumačenja snova*, tvrdi da svjesno i nespješno nisu »dva lokaliteta u psihičkom aparatu«, pa se ne smije smatrati da je određen sadržaj promijenio mjesto pri prelasku iz jednoga u drugo, niti da se »udvostručio«, tj. da postoji u dva »teksta« – premještaju se samo katekse, odnosno energetske investicije:

»Strogo govoreći, nema potrebe za pretpostavkom da su psihički sustavi uistinu razmješteni u stanovitom *prostornom* poretku. Dostajalo bi nam i uspostavljanje čvrstoga slijeda na temelju činjenice da u datom psihičkom procesu podražaj prolazi sustavima posebnim *vremenskim* redoslijedom« (Freud 1970, II, 189; prijevod modificiran).

»Ono što smatramo pokretljivim nije psihička struktura, nego njezina inervacija« (ibid., 260).¹¹

Metaforički stroj koji ima dočarati strukturu psihe u *Tumačenju snova* još uvijek nije do kraja prilagođen svojoj materiji: to je optički stroj.

»Predodžbe (*Vorstellungen*), misli i psihičke strukture općenito se ne smiju smatrati lokaliziranim u organskim elementima živčanog sustava, nego tako reći *između* njih (...). Sve što može postati predmetom naše unutrašnje percepcije je *virtualno*, poput slike koja prolaskom svjetlosnih zraka nastaje u teleskopu.« (ibid.)

Prelazak iz nesvjesnog u svjesno uspoređuje se i s procesom fotografiranja (tj. razlikom između negativa i pozitiva). Međutim, optički je aparat neadekvatna metafora zbog stare poteškoće usklađivanja trajnoga zapisa s istovremenim kapacitetom za primanje novih. U »Bilješki o ‘čarobnom bloku’« Freud konačno prepleće dvije konstitutivne metafore svoje metapsihologije: »aparata« kojim se opisivala psiha, te »pisanje« kojim se dočaravalo pamćenje.

Freud isprva zastupa stajalište čije se porijeklo može slijediti sve do Platonova dijaloga *Fedar*:¹² pismo je mehanički, inferioran, pomoćni element, eksternaliziran materijalni analogon psihičkoga sjećanja. Međutim, strukture aparata u pravilu odgovaraju strukturama organa čiju funkciju trebaju nadomjestiti – kao primjere Freud (2001c, 227) navodi naočale, fotoaparata ili »trubu« za nagluhe – a »protežni« pisaci strojevi uvjetuju izbor samo jedne od dvije ključne funkcije psihičkog aparata: postojanost zapisa *ili* neograničen prostor za nova dopisivanja. Kakav bi, dakle, aparat mogao biti uistinu funkcionalna »proteza« za sjećanje?

Rješenje predstavlja »čarobni blok«, voštana pločica na koju je prislomljen papir prekriven prozirnim celuloidnim listom. Picaljka ne ostavlja trag na samom papiru: umjesto grafitom ili tintom, ona piše pritiskom – stražnju stranu papira lijepi za vosak, čime nastaju vidljivi tragovi; zatim se papir posebnim mehanizmom odvaja od voska i ostaje čist za novo pisanje. Voštana ploča, koja ispod papira zadržava tragove picaljke, u analogiji sa psihičkim aparatom predstavlja nesvjesno: svi se pisani sadržaji još uvijek mogu pročitati na njoj, ali tek »pod prikladnim osvjetljenjem«. Freud naglašava važnost vanjskoga »celuloidnog papira«, predsvjesnoga koje ne zadržava na sebi nikakav trag te štiti svijest od »neželjenog« pisanja (papir je lako poderiv u izravnom kontaktu s picaljkom): samo on trpi izravan kontakt s izvanjskošću, ali »vidljivo pismo« nastaje tek »unatrag«, spajanjem voska i papira: »pojavljivanje i nestajanje zapisa [usporedivo je] s proplamsajima i nestajanjem svijesti tijekom percepcije« (ibid., 231).¹³

Suglasje Derridaove *différance* s ovim modelom psihe, koji je Freud imao razloga smatrati »konačnim«, čitljivo je na više razina: trag i razlika, brisanje i

10

Freud (2001b, 177) napominje da u hijeroglifskom tekstu postoje znakovi koji »nisu namijenjeni tumačenju« niti čitanju, nego funkcioniraju isključivo kao »determinativi«, smjernice koje kanaliziraju tijek značenja »kroz« ostale znakove. Na njih upućuje i u »Antiteičkom značenju prariječi« (2001a), gdje se o hijeroglifima govori kao o »izvorima« i »korijenima« značenja, a o njihovu fonetskom »prijepisu« kao o redukciji tog značenja.

11

Gotovo jednake formulacije o topici vidi i u tekstu »Nesvjesno« (Freud, 1986b, 104–105).

12

Iscrpan komentar problema pisma u *Fedru* nalazi se u jednom od najvažnijih ranih Derridaovih tekstova, »La pharmacie de Platon« (1968., naknadno u *La dissémination*, Seuil, Paris 1972.).

13

Freud upućuje na »S onu stranu načela ugođe«, gdje je isti proces opisan kao sustav *o-sv*,

smješten »na granici između onog vanjskog i onog unutrašnjeg« (1986c, 151), pri čemu u njemu podražaj »ne ostavlja za sobom trajni trag« (ibid., 152): »proces uzbuđenja u njemu ne ostavlja, kao u svim drugim psihičkim sistemima, trajnu promjenu njegovih elemenata, već se tako reći gasi u fenomenu postajanja svjesnim« (ibid., 153).

14

Na drugom mjestu, Derrida piše: »Prapismo, najprije mogućnost riječi, zatim ‘grafije’ u užem smislu, rodno mjesto ‘uzurpacije’ koju se osuđivalo od Platona do Saussurea, taj trag je otvaranje prve izvanjskosti uopće, zagonetan odnos živoga sa svojim drugim, jedne unutrašnjosti s jednom izvanjskošću: oprostorenje (*espacement*).« Niti sama izvanjskost, prostornost i objektivnost uopće »ne bi se pojavila bez *gramme*, bez *différance* kao temporalizacije, bez neprisutnosti drugoga upisane u smisao prisutnoga, bez odnosa sa smrću kao konkretnom strukturom žive prisutnosti« (1976, 94, prijevod modificiran).

odgoda, nalaze se u samom ishodištu fenomena percepcije,¹⁴ psihički sadržaj nikada ne postoji kao nešto »prisutno«, nego se restituira kroz naknadno čitanje traga, koji nije »otisak« nego proizvod procesa razlikovanja; prodori kroz prostorne ili vremenske razine psihe zbivaju se s nizom odgoda koje su uvjet mogućnosti nastajanja psihičkog sadržaja. Temporalnost pisanja ovdje ne postoji samo u sukcesivnosti i sekvencijalnosti pisma na horizontalnoj ravni, nego i u postupnosti vertikalnog prodora kroz višestruke razine; stoga u pismu »ne pronalazimo niti kontinuitet linije niti homogenost prostora, nego diferencirano trajanje i dubinu scene, njezin *espacement*« (Derrida 2003, 283) koji definitivno dokida ideju pisma kao naknadne mehaničke ekstenzije samoprisutne monadičke svijesti.

»Subjekt' pisanja ne postoji ako pod tim mislimo na neku suverenu samoću pisca. Subjekt pisanja je *sustav* odnosa između slojeva: čarobnog bloka, psihe, društva, svijeta. U tom prizoru nema niti traga punktualnoj jednostavnosti klasičnog subjekta« (ibid., 285), budući da pismo uz »ne-prisutnost« nužno donosi i transpersonalnost: »moramo biti množstveni da bismo pisali, pa već i da bismo 'opažali.« (ibid., 284)

U konačnici, *différance*, neodvojiva od pisma, ostaje presudna, i to ne kao puki »filter« kojim se »organizira« subjekt, a koji je – kao neartikuliran, ali egzistentan supstrat – misliv i prije ili mimo nje. »Prvobitna je, dakle, odgoda«, piše Derrida uz pojam *Nachträglichkeit* (ibid., 255);

»... život se štiti ponavljanjem, tragom, *différance*. Ali treba se čuvati te formulacije: nema života koji bi *prvo* bio prisutan a *zatim* se štiti, produžavao, štedio u *différance*. Ona čini bit života. (...) Treba pojmiti život kao trag prije nego što biće odredimo kao prisutnost.« (ibid., 254–255)

Stoga Derrida vrednuje Freudov rad na krajnje radikalnan način: iako predstavlja tek minimalan napredak u odnosu na neurološke modele *Nacrta znanstvene psihologije*, on svojom »nevjerojatnom« metapsihologijskom mitologijom, »bajkom« o funkcioniranju psihe, zapravo djeluje poput ozbiljnog udara metafizici.

»Tako se možda, u freudovskom probou, naviještaju izvanjskost i unutrašnjost granice (*clôture*) koju bismo mogli nazvati 'platonskom'.« (ibid., 287)

Međutim, ta se granica, naravno, ipak ne prelazi, i to je ključno mjesto cjelokupne Derridaove analize Freudova (i ne samo njegova) položaja u odnosu na metafiziku. Primjenjivost metafore čarobnoga bloka ipak je ograničena: stroj ne radi sam, a znakove nije moguće »prizvati« s voska natrag na papir, kako je moguće sa psihom, tj. relacijom nesvjesno-svjesno. Na tom mjestu, analogija prestaje: stroj se kao mrtav artefakt ponovno degradira u status mnemičke proteze, budući da mu je potrebna izvanjska energija da bi funkcionirao. Unatoč tomu što je već pokazao da je za samo oblikovanje subjekta kao pretpostavljenog izvora te energije nužan proces šire pojmljenoga pisanja koji djeluje »suplementarno« – »s odgodom proizvodi ono čemu se tek treba pridodati« (Derrida 1989b, 103) – Freud u zaključku ipak uzmiče i ne vodi argumentaciju do krajnjih konzekvencija, nego je preusmjerava prema uvriježenim metafizičkim težištima.

U tom je smislu Freudova teorijska gesta simptomatična: on nastupa kao predstavnik logocentričke metafizike, ali svojim metapsihologijskim konceptima, te načinom njihova tekstualnog postavljanja, zapravo aktivno ništi tu metafiziku – radom teksta se »ispisuje« iz nje, da bi zatim taj rad u konačnici ipak arbitrarno osporio i »upisao« se natrag u okvir metafizike. Zbog toga bi, smatra Derrida, Freudov rad trebalo »nastaviti«, a njegov kon-

cept traga »radikalizirati«. Freud, naravno, ne završava kao »optuženik« zbog svoga konačnog uzmaca, niti je usamljen u »neuspjehu« proboja o kojem je riječ: potencijal epohalnog otvaranja, o kakvom je Derrida pokatkad oprezno pisao, nužno je neostvariv u okvirima svih praksi koje aspiriraju paradigmi *znanstvenosti*. I *gramatologija* je, kao »znanost o pismu«, izložena dubokoj nemogućnosti svojega epistemološkog utemeljenja:¹⁵ sam je pojam pisma »određen jednom povijesno-metafizičkom epohom kojoj možemo nazrijeti tek *granicu (clôture)*«, što ne znači nužno i *svršetak* (Derrida 1976, 12, prijevod modificiran), a

»... temeljni uvjet [pod kojim je moguća gramatologija] jest zasigurno potresanje logocentrizma. No taj se uvjet mogućnosti preokreće u uvjet nemogućnosti. On zapravo zapravo implicira i rizik potresanja pojma znanosti. Grafematika i gramatografija trebale bi se prestati predstavljati kao znanosti« (ibid., 99),

jer misao traga i razlike »mora smjerati i onkraj polja *episteme*« (ibid., 128). Prava se budućnost može predosjetiti samo kao »apsolutna opasnost«, nazire se kao »čudovišna« jer – ako je dostojna imena budućnosti – potpuno raskida s uspostavljenim poretom znanja. Meditiranje o pismu se stoga mora oblikovati kao »bludnja jedne misli koja je vjerna i pozorna prema nesvodivo budućem svijetu koji se u sadašnjosti tek naviješta, s onu stranu granice spoznaje« (ibid., 12), dok gramatologija nužno ostaje, kao i svaka druga znanost, vezana uz »prezentno« – ostaje u njemu »zazidana« (ibid., 129).

Psihoanalitička spekulacija i pismo Freudove psihe

Freudova »spekulativna« faza: revizija nagonске teorije i podrijetlo nagona smrti

Freudovo ekonomsko gledište definiralo je odnos između ugone i neugode, gdje je neugoda povećanje količine podražaja, a ugodna njezino smanjenje. Pod utjecajem Ja-nagona, načelo ugone postupno se zamjenjuje načelom stvarnosti, a seksualni nagoni, suprotstavljeni Ja-nagonima, ostaju pretežito mjesto dominacije načela ugone.

Kako dolazi do obrata u Freudovoj nagonskoj teoriji i do revizije dotadašnje opreke načelo ugone-načelo stvarnosti u djelima *S onu stranu načela ugone* (1920.) te *Ja i Ono* (1923.)? Freud kreće od empirijskih zapažanja, promatranjem igre djeteta starog osamnaest mjeseci, koje se igralo tako da je igračke podvrgavalo nestajanju i ponovnom traženju. Jednog dana, dijete se igralo drvenim kalemom omotanim koncem; kada bi ga bacilo iza zavjese kolijevke i učinilo da nestane uzviknulo bi »o-o«, što Freud tumači kao »fort« (odlazi – tamo), a kada bi ga privuklo natrag uzvikivalo bi »da« (tu). Igra uprizoruje nestanak i povratak predmeta. Freud primjećuje da je veća ugodna vezana uz drugi čin – povratak predmeta. Freudovo tumačenje igre je sljedeće: to je kulturno postignuće djeteta, provedeno nagonско potiskivanje, to jest odustajanje od nagonskog zadovoljenja. Dijete je zasigurno osjetilo majčinu odsutnost kao neugodu te se Freud pita, »kako se dakle činjenica da dijete jedan bolni doživljaj ponavlja kao igru može usuglasiti s načelom ugone?« (Freud

15

»O gramatologiji je bio naslov jednoga članka i jedne knjige koja (...) nipošto nije izložila neku gramatologiju, pozitivnu znanost ili disciplinu koja nosi to ime, nego se, naprotiv, silno trudila dokazati nemogućnost, uvjete ne-

mogućnosti, načelan besmisao svake znanosti ili filozofije koja bi nosila ime gramatologije. Ta knjiga koja je raspravljala o gramatologiji bila je sve samo ne gramatologija« (Derrida, 1996, 71).

1986c, 143). Odgovor je da dijete kompenzira majčinu odsutnost time što sâm uprizoruje nestanak i pojavljivanje predmeta – igračke. Dijete prelazi od pasivne do aktivne uloge – u početku ga je zagušilo iskustvo privremenog gubitka majke, a zatim, uprizorujući igru, preuzima aktivnu ulogu te ponavlja iskustvo, koliko god bilo neugodno, te time iskustvom ovladava. Tako Freud dolazi do ideje prisile ponavljanja koja se očituje u psihoanalitičkom liječenju neurotičara i koja je suprotna prisjećanju, jer je neurotičar »daleko prije prisiljen da potisnuto *ponavlja* kao sadašnji doživljaj umjesto da ga se, što bi liječniku bilo draže, *sjeća* kao prošlosti« (ibid., 146).

Kako se sada ta prisila ponavljanja može povezati s prethodno postojećim načelom ugone? Kakav je odnos među njima, ponavlja li se ugonada, jer je, kako upućuje Freud, nova i važna činjenica koju treba opisati ta »da prisila ponavljanja iznova donosi iz prošlosti i takve doživljaje koji ne sadrže mogućnost ugone« (ibid., 148). Također, primjećuje da prisila ponavljanja koja je u suprotnosti s načelom ugone u traumatskim neurozama (»ratnim neurozama«) dovodi u pitanje zamisao da su snovi ispunjenje želje, jer »ako postoji neko 's onu stranu načela ugone', onda je logično dopustiti da tendencija sna k ispunjenju želje također ima neku svoju prapovijest« (ibid., 160), dodajući da to novo otkriće ne proturječi kasnijoj funkciji sna.

U petom i šestom poglavlju *S onu stranu načela ugone* Freud razjašnjava novouvedenu prisilu ponavljanja, čija očitovanja djeluju suprotno načelu ugone, a koja je poput demonske sile. Kako izgleda Freudova teorija nagona u svjetlu otkrića prisile ponavljanja? Uvodeći hipotezu o postojanju nagona u organskom životu prema povratku na prijašnje stanje stvari, koje je živi organizam morao napustiti pod pritiskom vanjskih snaga, Freud upućuje kako smo do sada »navikli da u nagonu vidimo moment koji tjera na promjenu i razvoj, a sada bismo u njemu trebali prepoznati nešto upravo suprotno, izraz konzervativne prirode živih bića« (ibid., 164). Sve što je živo umire iz unutarnjih razloga, postaje ponovo neživo – dakle, cilj svakog života jest smrt. Freudova prijašnja ideja o nagonima za samoodržanjem u jasnoj je opreci sa zamisli da nagonski život kao takav služi tome da dovede do smrti. Eros i nagon smrti¹⁶ dalje se razvijaju u četvrtom poglavlju spisa *Ja i Ono*, u poglavlju »Dvije vrste nagona«. Različiti su oblici nagona smrti: sadizam, erogeni mazohizam, ugonada u boli, okrutnost Nad-Ja. Nagonski karakter Nad-Ja uključuje ne samo činjenicu da Nad-Ja sadrži libidne ostatke iz Edipova kompleksa, već da je ispunjen destruktivnim bijesom zahvaljujući širenju nagona smrti. Sadizam Nad-Ja predstavlja sublimiran oblik destruktivnosti. Kako se destruktivnost deseksualizira, tako se može mobilizirati u korist Nad-Ja; u melankoliji je Nad-Ja skladište nagona smrti. Daljnju razradu naći ćemo u *Ekonomskom problemu mazohizma* (1924.), fenomena koji za Freuda predstavlja paralizu načela ugone te ga posve dovodi u pitanje. Freud razlikuje erogeni mazohizam – ugonadu u boli, te ženski i moralni mazohizam, a potonji uključuje nesvjesne osjećaje krivnje i želju za kažnjavanjem. Ekonomija mazohizma te njegovog pandana sadizma, dovodi Freuda do shvaćanja kako dvije vrste nagona, smrti i života, ne postoje u čistom obliku već su izmiješane, tako da je nagon smrti, odnosno primarni sadizam identičan mazohizmu, a sekundarni mazohizam događa se premještanjem sadizma, odnosno, nagona destrukcije unutar Ja, introjiciranjem sadizma.

Freud je prethodno uspostavljao razliku između Ja-nagona i seksualnih nagona, te je njegovo gledište bilo da Ja-nagoni vode produžetku života, a seksualni nagoni prema smrti. A sada uvodi dva tipa nagona: one koji vode živo do smrti i one koji stalno teže obnavljanju života. Gdje Freud nalazi dokaze za

svoje tvrdnje? U činjenici da sva živa supstancija mora umrijeti iz unutarnjih razloga, a i u oslanjanju na Schopenhauerovu filozofiju, za kojega je smrt istinski rezultat te, u toj mjeri, cilj života. S druge strane, tvrdi Freud »libido naših seksualnih nagona poklopio bi se s Erosom pjesnikâ i filozofâ koji drži na okupu sve što živi« (ibid., 178). Pozivanje na Platona odnosi se na njegovu ideju da je sve živo pri dolasku u život razbijeno u male čestice koje se od tada nastoje ponovno ujediniti kroz seksualne nagone. S druge strane, naponi Erosa sastoje se u tomu da se organske supstancije kombiniraju u sve veće jedinice. Freud dolazi do zaključka da nagoni za samodržanjem i sami mogu biti libidne prirode, što otvara pitanje postoje li ikakvi drugi nagoni osim libidnih. Braneci se od mogućeg nagonskog monizma koji je uvijek zamjerao Jungu i njegovoj teoriji Erosa kao primarne psihičke energije, Freud se vraća nagonskom dualizmu i uspostavlja novu podjela nagona: Ja-nagone koji su nagoni smrti i seksualne nagone koji su sada nagon života.

Derrida o Freudu u Dopisnici

Ponajprije, valja postaviti pitanje, je li sam Freudov odnos prema filozofiji potaknuo njegova nastavljača Lacana da ispravi ono što mu se činilo najproblematičnijim u Freuda i za što su Freuda najviše optuživali, dakle, za spekulaciju u njegovoj kasnoj fazi koja počinje u dvadesetima, a čija su temeljna djela *Ja i ono* te *S onu stranu načela ugone*. Taj je odnos dobro poznat: Freud kazuje da je »psihoanaliza potpuno suprotna elaboraciji određenog *Weltanschauung* koji je totalizirajući i koji opskrbuje pojedinca osjećajem sigurnosti te zadovoljava temeljne emocionalne težnje« (ibid., 150). Što se tiče odnosa prema filozofiji ili straha od filozofije, Freud je jasno izjavio u svojoj *Autobiografiji* (1973, 64–65) da je, koliko god je to mogao, izbjegavao svaki kontakt s filozofijom, prije svega Nietzscheovom i Schopenhauerovom. No, isto je tako morao posustati, te reći da je konačno u djelima kasne faze dao oduška svojoj dugo zatumljivanoj želji za spekulacijom (ibid., 62). Diskvalificiranje filozofije nije istodobno priječilo Freuda da donosi sudove o njoj; isključujući psihoanalizu iz područja filozofije, Freud istovremeno pridržava pravo da sudi o filozofiji.

Derrida, najavljujući svoje tumačenje Freuda u *Dopisnici* (1980.), naslovljeno »Spéculer-sur 'Freud« (1987, 259–409) predlaže »selektivno, filtrirajuće, diskriminirajuće čitanje« (ibid., 261) Freudova *S onu stranu načela ugone*. Derrida u ovoj analizi iznosi opće prihvaćeno stajalište o filozofijskom obilježju Freudovih kasnih spisa, te uvjerljivo pokazuje kako Freudova artikulacija nagona smrti ima zapanjujuće sličnosti sa Schopenhauerovom voljom nasuprot smrti i Nietzscheovim »vječnim vraćanjem istog«. Čak se i u samog Freuda, primjećuje Derrida, pojavljuje izraz »vječno vraćanje istog«, no Nietzscheovo ime nije nigdje spomenuto. Za Derridaa je isti slučaj sa Schopenhauerovim nasljeđem, budući se Freudov nagon smrti nadaje kao »kraj bez kraja, strategija bez finalnosti življenja« (ibid., 269). Derrida govori o Freudovu nemogućem filozofijskom nasljeđu u skladu s njegovim projektom konstituiranja svoje vlastite discipline – psihoanalize – kao strogo znanstvene. Budući da je prema utjecajnim tumačima Freudu biologija uvijek bila od velikog značenja, »budući da je nudila uvjerljiv model znanstvene racionalnosti« (Bowie 1991, 4), Derrida upućuje:

16

Naznačimo odmah kako je Freud spominjao pojam Thanatos katkada u razgovorima, a u njegovim tekstovima svugdje ćemo nailaziti

na »nagon smrti«. Pojam Thanatos je, kako izvješćuju Laplanche i Pontalis, u psihoanalizu uveo Federn.

»Ondje je filozofija bila općenito ta koja je trebala biti 'zaobidena'. Ono što je najbliže *mora* biti zaobideno, zahvaljujući upravo svojoj bliskosti.« (Derrida 1987, 263)

Izbjegavanje filozofije najsnažnije je upravo u Freudovoj tzv. »spekulativnoj« fazi. Derrida upućuje kako se Freud trudio artikulirati nagon smrti bez pozivanja na filozofijske pojmove ili esencijalističke konstrukcije, te kako je nastojao održati sukob nagona, Erosa i Thanatosa na razini suprotnih energija (a ne esencija), te je za Derridaa u tom smislu formulacija tih nagona u potpunosti tautološka, budući da značenje samih nagona izostaje pa tako i treći pojam koji bi proizlazio iz njihova sukoba. Prema Derridau, Freud polazi od ekonomskog načela između vezane i slobodne energije, a njegova je primjedba sljedeća:

»Ako je načelo ugone tako dominantno, ako je apsolutni gospodar bez ikakvog mogućeg proturječja, otkuda bi došla neugoda o kojoj iskustvo svjedoči na tako neosporan način?« (ibid., 281)

To je osnovni problem:

»Zato jer ako načelo ugone – upravo od tog prvotnog trenutka kada mu Freud zajamčuje neospornu vladavinu – sklapa ugovor samo sa sobom, razmišlja i spekulira samo sa sobom ili svojom vlastitom metastazom. Budući da odašilje natrag sebi sve ono što želi, i u cijelosti ne nailazi na proturječje, ono *oslobađa* u sebi *apsolutno* drugo.« (ibid., 283)

Tako je, za Derridaa, Freudov dotadašnji netaknuti autoritet načela ugone u četvrtom poglavlju pretvoren u novu spekulaciju velikog zamaha, o nečemu prvobitnijem od načela ugone čemu organizam teži, prvobitnijem od traženja ugone i izbjegavanja neugode, tako da

»... spekulativno prelijevanje tek slijedi. Velikog zamaha. Nagoni smrti.« (ibid., 291)

Međutim, Derrida upućuje da je nagon smrti već bio djelatan i u prethodnoj logici, onoj načela ugone. U odjeljku »Freudovo naslijeđe« Derrida analizira *fort:da* igru, najpoznatiji odjeljak Freudova *S onu stranu načela ugone*, upućujući kako je Freudovo tumačenje operacije *fort:da* izrazito teleološko, do te mjere da je igra uprizorena za promatrača – Freuda. Ono što je izvor najveće ugone sada je »ne više objekt koji bi reprezentirao sebe, već reprezentacija kao takva, povratak samog povratka, povratak sebi povratka samog« (ibid., 318).

Derridaovo poglavlje »Paraliza« opisuje Freudov prijelaz od nagona za ponavljanjem do nagona smrti, te se Derrida pita kako Freud (ne) uspijeva opravdati tu hipotezu, ako je uopće možemo staviti u rubriku hipoteza. Za Derridaa su obilježja tog neuspješnog opravdanja nagona smrti sljedeće: neuspjeh isključivo interpretativne psihoanalize, egzemplarna narcistična rana, povratak demonskog i uključivanje literarne funkcije (ibid., 338–342).

Cijeli Freudov projekt što ga je Derrida prethodno označio kao »*athétique*« (dakle, kao onaj kojem nedostaje teza) ne uspijeva objasniti odnos između načela ugone i prisile ponavljanja. Hipoteza o nagonu smrti bi, naposljetku, samo svjedočila o želji da se postavi ponavljanje kao krajnje načelo.

»Hipoteza o tomu je, dakle, prihvaćena – kao takva, kao hipoteza: prisila ponavljanja može ići onkraj načela ugone. Ali ona se također može 'ukrštavati' s tim načelom, oblikovati s njim tako 'prisnu' 'zajednicu' da problem njezina funkcioniranja ostaje u cijelosti neriješen.« (ibid., 343)

»Djelomični nagoni su namijenjeni tomu da osiguraju da će organizam umrijeti vlastitom smrću, da će pratiti svoj vlastiti, osobni put do smrti... Poslati sebi poruku o svojoj vlastitoj smrti.« (ibid., 355)

»Živo tijelo nije ništa izvan tog zahtjeva i tog naloga: neka umrem kako se pristoji, živim kako bih mogao umrijeti primjereno, i da moja smrt bude moja, moje naslijeđe, put tog mandata [...]

Sva je *différance* smještena u žudnji (žudnja nije ništa nego to) za tom autoteleologijom.« (ibid., 358–359)¹⁷

Derrida tu dominantnost, posvemašnjost i autoteleologiju nagona smrti objašnjava vraćanjem na Freudovu opreku seksualnog nagona i Ja-nagona iz članka »O narcizmu«, kazujući da se već ondje, uobličjenjem Ja-nagona kao onog koji više nije suprotstavljen seksualnim nagonima, jer i samo Ja može biti natopljeno libidom, pojavio rizik nagonskog monizma koji je Freud zamjerao Jungu te je nesretni izum nagona smrti trebao izbaviti Freudovu teoriju od pada u monizam. Freudovi tumači gotovo su suglasni u pogledu takvog tumačenja kojemu se priklanja i Derrida, a najznačajnije je tumačenje Paula Ricœura koje prethodi Derridaovom, a sličnostima njegova i Derridaova tumačenja vratit ćemo se kasnije.

Derrida: nesvjesno Freudove teorije kao Freudov prijenos i ponavljanje

U pokušaju da identificira motivaciju koja je nadahnula kasnu frojdovsku »spekulativnu« fazu, Derrida se osvrće na događaje iz Freudova života, u fazi formuliranja »mračne« terije u dvadesetima. Paradoksalno, Derrida, s jedne strane, usredotočenjem na tekst kao na samosvojan organizam (te time razmatrajući teoriju na isti način) uočava njegove slijepe pjege te dolazi do razotkrivanja nesvjesnih motiva koje autor nije mogao sam iznijeti na vidjelo (jer, naravno, nikad posvema ne zna što čini). Svaka teorija tako ima ima svoju zaboravljenu stranicu srama, teret osobne povijesti i upravo njezino prisilno, žuđeno poricanje uvijek ustrajava u samom pismu, potkopavajući idealan projekt da se od teorije napravi *apologia pro vita sua*. Savršenim psihoanalitičkim manevrom, ono što je potisnuto vraća se s dvostrukom jačinom da bi potkopalo snagu cijelog zdanja, na što Derrida ukazuje u Lacanovu slučaju.

»Primjerice: što se događa u psihoanalitičkom dešifriranju teksta kada se on kao ono što se dešifrira sam objašnjava? Kada govori više o sebi nego samo dešifriranje (što je dug koji Freud priznaje više nego jednom)?« (Derrida 1987, 414)

Kako formacija analitičara unutar psihoanalitičke institucije uključuje analizu od strane starijeg člana u hijerarhiji, paradoks je u tomu što Freud kao prvi

17

Mnogi su autori uputili na pozadinu Derridaove formulacije *différance* kao paradigmatički problem, odnos između totaliteta i fragmentiranosti. Dews sugerira sljedeće: »Post-strukturalizam odista teži za razlikom, ali to čini utapajući se u fragmentiranost i perspektivizam, ne primjećujući da je samo rascjeppljivanje po sebi učinak tlačćeg totaliteta prije nego li način da se pobjegne od njega« (1987, 233). Whitebook, u odnosu na Lacana, tvrdi da za Lacana svaka sinteza ima prisilan značaj, ali on također ukazuje na heraklitovsku dimenziju njegovog mišljenja, koja upućuje i na Lacanovu sumnju prema svim oblicima konačnosti, pomirenja i sinteze (1995, 127). Rorty, uhvaćen u dilemu je li Derrida ili nije »transcendentalni filozof«, primjećuje da nas Derrida katkada upozorava da ne pokušavamo hipostazirati nešto nazvano jezikom, ali da odmah nastavlja u

svom grandioznom hegelovsko-hajdegerijanskom tonu, u stilu povijesti Europe, pričati o tome kako »povijesno-metafizička epoha mora konačno odrediti jezik kao totalitet svog problematičnog obzora« (1992, 243). Rorty se uključio u raspravu o Derridau upravo u kontekstu označavanja Derridaa kao »transcendentalnog filozofa« što čini R. Gasché u svom djelu *The Tain of the Mirror* (1986.) gdje, opravdavajući svoj pristup Derridau kao filozofu, tvrdi: »njegov (Derridaovi) spisi ne odnose se samo na posebne filozofske probleme i njihova tradicionalna uobličjenja, već, što je važnije, na samo filozofsko« (ibid., 2). Gaschéovo kasnije djelo o Derridau *Inventions of Difference* (1994.) odgovara na kritike upućene njegovu stavu u djelu *The Tain of the Mirror*. Za odgovor na Rortyjevu kritiku u članku »Je li Derrida transcendentalni filozof?« vidi Gasché (ibid., 1–12).

analitičar nije bio podvrgnut psihoanalizi, te tako ustvari psihoanaliza kao takva počinje i ima svoje utemeljenje u činu vlastite autoanalize – Freudove autoanalize. Najrazvidnije je to u formulaciji Edipova kompleksa, no osnova Derridaova osvrtu jest upravo u ukazivanju na to kako se utemeljujući pojmovi psihoanalize odigravaju u njezinim tekstovima, za njega, ponajprije u tekstu *S onu stranu načela ugone*. Prije svega se u ovom slučaju za Derridaa radi o prijenosu gdje on vidi Freuda kao analitičara koji se pokušao udaljiti s mjesta prizora *fort:da* igre, ali se, međutim, suprotno tomu, kroz cijelo formuliranje nagona za ponavljanjem do nagona smrti očituje njegova neosporna prisutnost. Tako Derrida pokušava razotkriti uvjete same psihoanalize kao tzv. objektivne znanosti, izlučujući njezina subjektivna (Freudova) obojenja kao Freudovo nesvjesno, što dovodi do čina uspostave psihoanalize kao čina samoidentifikacije. Ono što usmjerava Freudovo tumačenje jesu za Derridaa upravo ključne točke same psihoanalitičke teorije: prijenos (transfer) i nagon za ponavljanjem koje se posvema očituju u načinu Freudove analize u *S onu stranu načela ugone*.

Manifestacije prijenosa olakšane su činjenicom da je Freud smatrao svoju autoanalizu neodvojivim dijelom procesa uspostave vlastite teorije, te je time potaknuo ona tumačenja koja povezuju razvoj njegove teorije s poglavljima njegove osobne povijesti. Derrida govori o tomu da postoje neki događaji iz samog Freudova života koji su ga nadahnuli na mračnu ideju nagona smrti koji se kao koncept pojavio da bi zamijenio staro energetske načelo homeostaze (načelo konstantnosti). Višestruke smrti članova obitelji, upućuje Derrida, usmjerile su čitanje *fort:da* igre prema tumačenju da je ponavljanje najveća ugođa:

»U najsilovitijem psihobiografskom stilu, nema nikakvog neuspjeha u tomu da se problematika nagona smrti poveže sa Sophijinom smrću«. (ibid., 327)

Freud naglašava kako se pojam nagona smrti pojavljuje uskoro nakon smrti Antona von Freund i Sophie (ibid., 328). Ono o čemu se radi jest »ekskluzivno posjedovanje kćeri (majke), a taj egzemplarni događaj potvrđuje u svojem prelamanju da *fort:da* vodi autobiografsku spekularnost u autotanografiju« (ibid., 333), ili, dodajmo, Freudovu autobiografiju ispisanu, ovoga puta, sa stajališta Thanatosa, ili, autobiografiju samog Thanatosa koji samog sebe upisuje/ispisuje na Erosu, odnosno Freudovu životu.

Sličnosti Derridaova i Ricœurova tumačenja Freudove kasne faze: nagon za ponavljanjem kao ponavljanje sebe

Ponavljanje je za Derridaa ključ, odnosno mistično utemeljenje psihoanalitičke teorije. Nagon za ponavljanjem, formuliran u kasnoj fazi, kao prethodnik nagona smrti, uprizorio se u samom činu stvaranja Freudove teorije, gdje se Freudov nagon za (teorijskim) ponavljanjem očituje kao vrtnja u krug, te svjedočimo sustjecanju ranih i kasnih Freudovih pojmova, bez ikakvog bitnog teorijskog pomaka. Ono što Freud radi u *S onu stranu načela ugone*, jest tek preispisivanje njegovih primarnih energetskih načela. Takvog je stajališta Paul Ricœur koji kazuje da

»... primarno energetske načelo homeostaze ili načelo konstantnosti iz rane Freudove faze u njegovoj spekulativnoj fazi pod imenom nagona smrti biva pretvoreno u šifru svekolike mudrosti.« (Ricœur 1965, 260)

Ricœur upućuje na pozitivno tumačenje *fort:da* igre, istina je da se tu ponavlja nagonsko potiskivanje, ali »sve simboličko, sve ludičko isto tako ponavlja

neugodu, ali ne u prisilnom obliku, stvarajući tako od odsutnosti simboliizam« (2005, 282), Za Ricœura, igrati se odsutnošću znači već ovladati njome i zauzeti aktivan stav prema objektu kao prema već izgubljenom, pa bi to predstavljalo ne-patološki vid nagona smrti, koji se sastoji u vladavini nad negativnim, odustvom i gubitkom, jer nagon smrti ovdje nije destruktivnost, već simbolizacija, estetsko stvaranje i testiranje zbilje (ibid., 281–282).

Ricœur se u svojem čitanju Freuda *O tumačenju: ogled o Freudu* (2005.) pita što je odista s onu stranu načela ugone za Freuda? Svi termini što ih je Freud do sada koristio kao oprečne, odjednom su prešli na istu stranu, stranu smrti, a Eros jedini bježi od načela konstantnosti, te je onaj je koji razara mir, pitajući se, »kako možemo govoriti o s onu stranu načela ugone ako je hipoteza stalnosti najopćenitija hipoteza koju možemo stvoriti o psihičkom aparatu?« (ibid., 279), te nisu li ti Freudovi uvidi sada suprotni osnovnoj premisi psihoanalize: da je psihički aparat reguliran gotovo automatski načelom konstantnosti? Eros želi svezu, ali mora razoriti mir inercije; nagon smrti želi povratak anorganskom, ali mora razoriti živi organizam te se Ricœur pita u kojoj se mjeri ovdje odista radi o dualizmu nagona, Erosa i nagona smrti budući da Freud ne traga za nagonom smrti »u nekoj volji za životom upisanoj u svakome: u samoj živom biću on nalazi samo smrt« (ibid., 287), iz čega proizlazi da je nagon smrti primaran.

Za Ricœura, Freudov dualizam ovoga puta ne uključuje Ja i njegov sukob sa seksualnim nagonima kao prijašnjim predstavnicima nesvjesnog, »već se odnosi samo na Ono – to je građanski rat u Onom« (ibid., 291). Upravo je sukobljenost snaga Onog, prema Ricœuru, najočiglednija u Freudovu poimanju objektivne ljubavi koja pokazuje polaritet između ljubavi i mržnje, budući da postoji sadistička komponenta u seksualnom nagonu, tako da se ondje prelamaju Eros i nagon smrti. Kako se sadistički nagon ne može izvesti iz Erosa, onoga koji čuva život, taj sadizam, pol mržnje inačica je nagona smrti sadržanog u samoj ljubavi prema objektu, »narcistička ljubav je upravo Eros koji se ne poznaje i nedopuštena kultura smrti« (ibid., 288). Kako upućuje Whitebook, »Eros koji Freud pripisuje Narcisu potpuno je uključen u zastrašujuće podudaranje ugone i smrti u načelu Nirvan« (1995, 36).

Ricœur također naglašuje da je nagon prema smrti prvo uveden kako bi oslikao nagon za ponavljanjem i da je tek kasnije došlo do pomaka od »metabio-logijskih do metakulturalnih razmatranja« (1965, 277).

Freud je nakon uvođenja nagona smrti naišao na prilične teškoće pri objašnjenju mogućnosti samog psihičkog kretanja, dinamike psihe. Tako se može i protumačiti jedna od Freudovih aporija: kada je konačno u svojoj kasnoj, spekulativnoj fazi postavio narcistični stadij kao primaran, a ne objektni odnos, Freudu je bilo teško objasniti zašto subjekt ikada napušta taj stadij, naime, što je ono što ga tjera prema svijetu objekata. Freud nikada nije uspio objasniti kako psihički aparat koji operira u skladu s načelom ugone može ili želi uopće odustati od halucinacijskog ispunjenja želje i odlučiti oblikovati zbiljski svijet u kojem će djelovati.

Sulloway vs. Ricœur o Freudovoj kasnoj fazi

Sulloway (1992.) upućuje kako supostoje dvije tradicije u shvaćanju i recepciji podrijetla i razvoja Freudovih najvažnijih psihoanalitičkih uvida – jedna je psihološka, a druga biološka. Suprotno shvaćanjima koja tvrde da je psihoanaliza teorija čija je metodologija posve psihološka, te se tako psihoanaliza može povezati s književnom kritikom, umjetnošću, poviješću i tako dalje, Sulloway smatra da nije slučajno Jones nazvao Freuda »Darwinom uma«, te

da je Freud ustvari glavni nasljednik evolucionista 19. st. i glavni prethodnik sociobiologa 20. stoljeća. Tako je, prema Sullowayu, Freudova kasna faza i dvojnost nagona Erosa i nagona smrti najbiološkija od Freudovih faza, te će »progresivno biologiziranje« od 1910. okončati nakon dvadesetih »kulminacijom biogenetske romanse«. Sulloway smatra kako je »Freudova artikulacija nagona smrti ovisna o njegovom biogenetsko-lamarkovskom pristupu« (1992, 395) i da je ondje najbliži ranom, neobjavljenom radu *Nacrt znanstvene psihologije*, ali sada

»... historicizam, a ne mehanicizam omogućuje Freudu da proširi svoju biogenetsku romansu od samih početaka života, kroz evolucijsku odiseju prvobitnog čovjeka, te naposljetku, do sukobima opterećenih problema sadašnjeg psihološkog čovjeka« (ibid., 415)

Temelj argumenta Franka Sullowaya jest da je Freud, ponajprije, smjestio čovjeka kao biološko biće u središte svog psihoanalitičkog sustava, te da je, kada je konačno ostvario svoju revolucionarnu sintezu psihologije i biologije, »aktivno nastojao kamuflirati biološku stranu te plodne veze« (ibid., 4). Tako je psihoanaliza ustvari postala i »kripto-biologija« (ibid., 3).

Drugo viđenje Freudove kulturalnosti jest već spomenuto utjecajno Ricœurovo tumačenje prema kojem je Freudov odlučan zaokret od neurofiziologije prema psihopatologiji vidljiv u razlici između *Nacrt znanstvene psihologiji* – gdje se psihički procesi još uvijek opisuju kao kvantitativno odredljiva stanja neurona – i *Tumačenja snova*, pet godina kasnije – gdje se fiziološkim procesima daje sve više psihološko obilježje. Kako upućuje Ricœur, sama podjela psihe u *Nacrt znanstvene psihologije* još uvijek ima neko kvazi-anatomske obilježje, jer je svijest shvaćena kao organ, površinski organ koji je lociran u području moždane kore, no *Nacrt* je istovremeno »oproštaj od anatomije u obliku fantastične anatomije« (Ricœur 2005, 89) i Freudov temeljit zaokret prema psihopatologiji, odnosno domišljanje psihoanalize kao ne-biološke znanosti. U *Tumačenju snova*, temeljnom Freudovu djelu, psihički aparat, upućuje Ricœur, funkcionira bez ikakva pozivanja na anatomiju, »*Tumačenje snova* govori o zaposjednutim idejama, a ne više o zaposjednutim neuronima« (ibid., 95), tu se govori o snu, mislima sna, o snu kao ispunjenju želje – san je nešto psihičko ili idejno.

Upravo i u ovom kontekstu možemo razmatrati Derridaov osvrt na kasnu Freudovu fazu, koja je po mišljenu većine ili »biogenetska romana« ili povratak starim, energetske načelima. U svakom je slučaju ona »povratak«, što se i nadaje u cijelom Derridaovu tumačenju, Freudov povratak sebi, kao i povratak psihoanalize u njezino okrilje i podrijetlo, izvor, a naposljetku i povratak, uviranje u sebe nagona smrti koji počinje kao homeostaza te cijelu Freudovu teoriju na tragu Derridaa možemo shvatiti kao početak u homeostazi, te ponovno dolaženje sebi u nagonu smrti preko obilaznice zvane Eros – Freudov Eros ili Eros psihoanalize. No, tu se i iznevjeruje prethodni Freudov projekt potkopavanja filozofijskog nasljeđa, metafizičkih konstrukcija i logocentrizma, budući da Freudovo uzbudljivo koraćanje po rubovima filozofije završava kao »spasonosni« pad u naručje podjednako filozofije kao i »kriptobiologije«, što dolazi na isto, te bi se ta Freudova razotkrivajuća *borderline* strategija (u maniri razotkrivanja *différance*) baš u Derridaovoj maniri mogla iščitati kao bijeg s granice u naručje i sigurnog i spasonosnog, kao i metafizičkog, ali i logocentričnog ega.

Literatura

- Bowie, Malcolm (1991), *Lacan*. (London: Fontana)
- Derrida, Jacques (1976), *O gramatologiji*. (Sarajevo: IP »Veselin Masleša«) Prevela Ljerkica Šifler-Premec.
- Derrida, Jacques (1984), »Différance«, u: *Margins of Philosophy* (Chicago: The University of Chicago Press), str. 1–27. Preveo Alan Bass.
- Derrida, Jacques (1987), *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*. (London & Chicago: The University of Chicago Press) Preveo Alan Bass.
- Derrida, Jacques (1989a), *Edmund Husserl's Origin of Geometry: An Introduction*. (Lincoln & London: University of Nebraska Press) Preveo John P. Leavey, Jr.
- Derrida, Jacques (1989b), *Glas i fenomen. Uvod u problem znaka u Husserlovoj fenomenologiji*. (Beograd: Istraživačko izdavački centar SSOS) Preveo Zoran Janković.
- Derrida, Jacques (1996), *Résistances de la psychanalyse*. (Paris: Galilée)
- Derrida, Jacques (2003), »Freud and the Scene of Writing«, u: *Writing and Difference* (London & New York: Routledge), str. 248–291, 426–430. Preveo Alan Bass.
- Dews, Peter (1987), *Logics of Disintegration*. (London: Verso)
- Freud, Sigmund (1970), *Tumačenje snova*. (Novi Sad: Matica srpska) Preveo Albin Vilhar.
- Freud, Sigmund (1973), »Autobiografija«, u: *Autobiografija – Nova predavanja za uvodjenje u psihoanalizu* (Novi Sad: Matica srpska), str. 5–80. Preveo Vladeta Jerotić.
- Freud, Sigmund (1986a), »Ja i Ono«, u: *Budućnost jedne iluzije* (Zagreb: Naprijed), str. 267–312. Preveo Boris Buden.
- Freud, Sigmund (1986b), »Nesvesnost«, u: *Budućnost jedne iluzije* (Zagreb: Naprijed), str. 95–131. Preveo Boris Buden.
- Freud, Sigmund (1986c), »S onu stranu načela ugone«, u: *Budućnost jedne iluzije* (Zagreb: Naprijed), str. 133–191. Preveo Boris Buden.
- Freud, Sigmund (2001a), »The Antithetical Meaning of Primal Words«, u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XI (1910): Five Lectures on Psycho-Analysis, Leonardo da Vinci and Other Works* (London: Vintage), str. 153–162. Preveo Alan Tyson.
- Freud, Sigmund (2001b), »The Claims of Psycho-Analysis to Scientific Interest«, u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIII (1913–1914): Totem and Taboo and Other Works* (London: Vintage), str. 163–190. Preveo James Strachey.
- Freud, Sigmund (2001c), »A Note upon the 'Mystic Writing-Pad'«, u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX (1923–1925): The Ego and the Id and Other Works* (London: Vintage), str. 225–232. Preveo James Strachey.
- Gasché, Rodolphe (1986), *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Gasché, Rodolphe (1994), *Inventions of Difference: On Jacques Derrida*. (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press)
- Laplanche, Jean i Jean-Bertrand Pontalis (1992), *Rječnik psihoanalize*. (Zagreb: August Cesarec – Naprijed) Preveli Radmila Zdjelar i Boris Buden.
- Ricœur, Paul (1965), *De l'interprétation: Essai sur Freud*. (Paris: Seuil)
- Ricœur, Paul (2005), *O tumačenju: ogled o Freudu*. (Zagreb: Ceres) Prevela Ljiljana Lovrinčević.
- Rorty, Richard (1992), »Is Derrida a Transcendental Philosopher?«, u: David Wood (ed.), *Derrida: A Critical Reader* (Oxford: Blackwell), str. 235–246.
- Sulloway, Frank (1992), *Freud: Biologist of the Mind*. (Cambridge & London: Harvard University Press)
- Whitebook, Joel (1995), *Perversion and Utopia: A Study in Psychoanalysis and Critical Theory*. (Cambridge & London: MIT Press)

Željka Matijašević i Luka Bekavac

On the Margines of Philosophy: Derrida and Freud

Abstract

*This essay encompasses Derrida's analysis of the Freudian unconscious, as Derrida considers various Freudian metaphors of the unconscious – from the neurological model to the mystic writing-pad – triggered by the fact that old concepts could not serve the psychoanalytical purpose, and, in the same vein, Derrida considers that Freud, by doing so, executes a blow to metaphysics, as the unconscious eludes any inscription into the already-existing logocentric notions, and leaves its traces by eluding the metaphysics of presence, which makes it similar to the Derridean *différance*. The second part of the essay analyzes Derrida's diagnosis of the Freudian return into the metaphysical frame through which his theory is being disclosed as the compulsion to repeat the old energetic concepts or, via transference, as the inscription of Freud himself into the interpretative acts of psychoanalysis, leading to "autothanatography".*

Key Words

unconscious, mystic writing-pad, *différance*, logocentrism, autothanatography